

Fragmenti iz sjećanja na neke događaje i političku aktivnost u srezu i mjestu Gračanici u periodu od kraja 1939. do početka jula 1941. godine

Ovaj rad je u vidu saopštenja, autor pripremio i predložio na Okruglom stolu „Djelovanje napredne omladine, SKOJ-a, sindikata i KPJ u Gračanici neposredno pred rat i prvoj ratnoj godini“, koji je u organizaciji Komisije za istoriju Opštinskog komiteta Gračanica, održan u Gračanici 22. novembra 1985. godine. Na taj okrugli sto pozvani su sljedeći učesnici spomenutih događaja: Velo Šuput, Kemal Prohić, Mustafa Ustavdić, Ahmet Durić, Ekrem Durić, Hajrudin Mehinagić, Salih Osmanbegović, Adem Osmanbegović, Midhat Muratbegović, Vojin Hadžistević, Rizo Mehinagić, Zdravko Pavlović, Boris i Mirko Hrovatin (kao izbjeglice iz Slovenije, protjerani 1941. u Gračanicu). Skupu se nisu odazvali: Velo Šuput, Rizo Mehinagić, Zdravko Pavlović, Adem Osmanbegović i Ferid Suman. Okrugli sto je organizovan s ciljem da se u neposrednom sučeljavanju sjećanja i mišljenja preživjelih sudionika tih događaja dođe do vjerodostojnih podataka za Monografiju, koju su pod radnim naslovom „Gračanica i okolina 1941. – 1945.“, u to vrijeme počeli

li pripremati Esad Tibić, prof. i pukovnik iz Beograda i Omer Hamzić, profesor iz Gračanice. Monografija je izašla iz štampe i promovisana na Dan oslobođenja Gračanice, 7. 4. 1988., pod naslovom „Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji“. Glavni promotori su bili dr. Izudin Kešetović, savjetnik u Predsjedništvu SFRJ i Todor Vujašinović, ratni komandant Ozrenskog partizanskog odreda. S obzirom da je prilog Midhata Muratbegovića, vrlo seriozno i stručno pripremljen, izazvao posebnu pažnju, pa i neke polemičke tonove na spomenutom skupu, procijenili smo da bi kao izvor, mogao poslužiti i danas za dalja proučavanja novije prošlosti Gračanice, te odlučili da ga u cjelini objavimo i da na taj način obilježimo dvadesetu godišnjicu izlaska Monografije „Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji“.

I

Prije osvrta na neke meni poznate događaje i ljude iz političkog života i rada u Gračanici i okolini, u gore navedenom periodu, potrebno je – radi boljeg razmatranja onoga što slijedi – da prethodno ka-

Gračanica 1942. godine. (Pogled sa Podastrane), snimio Ismet Šaković

žem nekoliko riječi o mome premještanju u gračanički srez, za učitelja u selo Doborovce, kao i o svome djelovanju prije toga.

Početkom januara 1935. godine, u trećem razredu Učiteljske škole u Banjoj Luci, primljen sam u SKOJ. U sljedeći razred, te iste godine, nije mi bio dozvoljen upis, pa sam nastavio školu u Osijeku. Tu sam bio sekretar aktiva SKOJ-a u školi i član srednjoškolskog rukovodstva SKOJ-a.

U januaru 1937. godine, u petom razredu, bio sam ponovo isključen, tako da sam školu završio u Zagrebu i tu nastavio s političkim radom do stupanja u učiteljsku službu.¹

¹ Sjećanje na revolucionarni pokret u predratnim učiteljskim školama u Banjoj Luci i Osijeku autor je objavio u edicijama: *Ratna sjećanja iz NOB 1941. – 1942.*, Vojno-izdavački zavod, Beograd 1981. str. 365 – 396; *Banja Luka u radničkom pokretu i NOB*, Institut za istoriju u Banjoj Luci, knjiga I, Banja Luka, 1981.; *Zbornik radova Učesnici i svjedoci*, knj. III, Društvo za izučavanje djelatnos-

U učiteljsku službu stupio sam u januaru 1939. godine. Moje prvo mjesto službovanja bilo je selo Predorac, Srez glamočki u Šator planini, udaljeno oko 60 km “kozi-jeg” puta od Glamoča, nešto bliže Drvaru i Bosanskom Grahovu. U to vrijeme, Glamočki srez je bio jedan od onih u koje su vladajući nenarodni režimi upućivali po “kazni” politički nepouzdanе državne službenike, pristalice opozicionih građanskih stranaka, hrvatske nacionaliste ili činovnike osumnjičene kao komuniste.

U septembru 1939. godine premješten sam u selo Doborovce, Srez gračanički.

U Doborovcima je te godine škola bila tek sagrađena inicijativom dr. Hami-

ti naprednog učiteljstva u Jugoslaviji, Beograd, 1984. str. 256; Dnevni list *Glas Slavonije*, Osijek, od 27. februara do 5. marta 1981. godine; O radu napredne omladine u Učiteljskoj školi u Osijeku pisao je dr. Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918 – 1945.*, knjiga I, Naprijed, Zagreb 1970., str. 295. (nap. ur.)

da Hadži-efendića. On je bio narodni poslanik za Gračanički srez, političke koalicije poznate kao Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ), u kojoj je učestvovala i Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO) Mehmeda Spahe, čiji je bio pristalica i narodni poslanik.

Doborovci su isključivo muslimansko selo. Seljaci su postavljali uslov narodnom poslaniku, koji je insistirao na otvaranju škole—da učitelj bude obavezno Musliman. Izbor je pao na mene, bez mog znanja i sudjelovanja.

Pojedinosti o premještanju sam doznao tek po dolasku u Gračanicu, iz razgovora sa narodnim poslanikom. Tada sam odgonetnuo da je do mog premještanja došlo zahvaljujući preporukama koje je poslanik dobio od mojih rođaka iz Gradačca. Oni su trgovačkim poslom često dolazili u Gračanicu, a u dobrim su odnosima bili s poslanikom.

U prvom susretu sa mnom, poslanik se uvjerio da je napravio pogrešan izbor. Veoma je bio iznenađen kada je u mom džepu od kaputa vidio zagrebačke novine koje sam upravo na pošti primio. Bila je to „Slobodna riječ“, glasilo opozicione Samostalne demokratske stranke, čiji je glavni urednik bio Vječislav Vilder, a izdavač generalni sekretar stranke, Savica Kosanović, poznati opozicioni građanski političar.

Po njegovom, trebalo je da čitam „Vreme“, organ vladine stranke JRZ. Očekivao je, kaže, i sigurno se nadao, da ću politički sarađivati s njime, što znači u selu agitovati za JRZ itd. Zbog toga se on i angažovao oko moga premještanja. Čak je, kaže, i molbu za premještanje on lično napisao i platio taksu...

Rekao sam poslaniku da je pogrešno obaviješten o meni, da ne može od mene očekivati u tom pogledu nikakvu sarad-

nju. Vratio sam mu 15 dinara, koliko je rekao da je platio za taksu marku i zahvalio mu na zauzimanju za moj premještanje.

Poslanik je još u toku te iste školske godine pokušavao da me premjesti, po kazni, ali mu nije polazilo za rukom. U tome ga nije podržao školski nadzornik, čija je saglasnost bila obavezna. Školski nadzornik je bio Milan Stojanović, pristalica Samostalne demokratske stranke. Nije bio naklonjen komunistima, ali je hvalio moju stručnu obrazovanost i posebno isticao agilan prosvjetni rad u narodu, do kojeg poslaniku nije bilo stalo.

Slijedeće, 1940.godine, poslanik je uspio da premjesti iz Gračаницe školskog nadzornika Milana Stojanovića, koji mu politički nije odgovarao. Mjesto njega je došao iz Srbije, Dimitrije Brešić. Po priču nju Milana Stojanovića, bio je režimski čovjek, pristalica fašističke stranke Dimitrije Ljotića—Ljotićevac.

Poslanik je uspio da dovede i novog sreskog načelnika, nekog Rašida Filipovića (Rašidbega) iz Travnika, spremnog na proganjanje političkih protivnika režima.

Međutim, bio sam zaista prijatno iznenađen kada sam doznao da je i novi školski nadzornik odbio da dadne saglasnost za moj premještanje „po kazni“. To mi je rekao moj prijatelj, sreski poljoprivredni referent, Milan Dević, vrlo čestit i pošten čovjek, koji je dijelio kancelariju sa školskim nadzornikom i bio prisutan kada je poslanik u kancelariji diktirao tužbu Ministarstvu prosvjete protiv mene. Školski nadzornik nije ulazio u političke navode optužnice, ali je hvalio moj uspjeh u stručnom izvođenju nastave, rezultate u prosvjetnom radu van škole, što je napisao i u mom službenom listu, prilikom inspekcije škole, koju je upravo obavio. Kako bi sada mogao tražiti da za sve to, umjesto

nagrade, dobijem kaznu, pitao je on i sebe i poslanika.

Najzad je poslanik sam potpisao tužbu i lično je predao u Ministarstvo prosvjete u Beogradu. To je bilo negdje krajem 1940. godine, možda je već bio i januar 1941. godine. Poslije toga, pričao je nadzornik Milanu Deviću da je čuo od nekog iz Ministarstva da su poslaniku, prilikom predaje tužbe, izrazili veliko čuđenje, kako je moguće da se bavi takvim beznačajnim stvarima u situaciji kada je u pitanju opstanak zemlje.

Hamid Hadžiefendić se u toku NOB-a držao pasivno. Poslije oslobođenja radio je kao pravni referent u rudniku „Kreka“. Radi nekih malverzacija finansijske prirode bio je početkom 50-ih godina suđen na vremensku kaznu, koju je izdržavao u KP Domu u Zenici.

II

U glamočkom srezu, za vrijeme moga službovanja, nije postojala partijska organizacija, iako je bilo komunistički orijentisanih pojedinaca. U susjednom srezu, nedaleko od Drvara, u selu Kamenici, služio je kao učitelj moj školski drug, s kojim sam zajedno radio u SKOJ-u u Banjoj Luci (kasnije u Zagrebu), Velimir Stojnić. S njime sam održavao kontakt. On je tek poslije mog odlaska, krajem 1939. godine, dobio direktivu iz Banja Luke od Oblasnog komiteta KPJ da formira partijsku ćeliju, prvu u tom kraju oko Drvara.

U Gračanici sam se prvo našao sa Hasanom Maglajlijom, sreskim veterinarom. Njega sam poznao još iz Zagreba, kao studenta veterine. Pripadao je grupi komunisti na Veterinarskom fakultetu, jednoj od najjačih i najbrojnijih na zagrebačkom Sveučilištu. Vidali smo se često na raznim skupovima zagrebačkih studentskih organizacija, kojim su rukovodili komunisti

(„Svjetlost“, „Brazda“ i dr.)

Hasan nije bio organizovan komunisti, ali je, kao student, bio za ono vrijeme dobar poznavalac marksističke literature, a imao je solidno i opšte obrazovanje. Bio je vrlo uspješan i dovitljiv u popularisanju linije Partije. To se pokazalo i ovdje, posebno u selima oko Gračanice u koja je odlazio službeno kao sreski veterinar. Stekao je popularnost i u srpskim i u muslimanskim selima.

Za mene je bio posebno značajan susret u Gračanici sa velom Šuputom, beogradskim studentom prava. Prvi put smo se vidjeli u ljeto 1937. godine, u prenoćištu Ferijalnog saveza, u Banjoj Luci. Naše poznanstvo nastalo je u malo neobičnim okolnostima. Prilikom našeg prvog susreta, u Banjoj Luci, našli smo se u situaciji u kojoj je došlo do fizičkog obračunavanja između nas i njemačkog turista, člana hitlerovske omladinske organizacije. Zbližilo nas je naše spontano i solidarno reagovanje na provokacije nacističkog omladinca. Sada, poslije dvije godine ponovo smo se neočekivano susreli u Gračanici. Nisam ni znao da on tu živi. Evocirali smo uspomene na pomenuti događaj koji nam je obijeo ostao u prijatnom i živom sjećanju. U navedenom periodu mog boravka i rada vezanog za Gračanicu, Velo Šuput se nalazio na stalnom političkom radu u Gračanici, sa zadatkom da pripremi formiranje prve partijske organizacije u ovom kraju. Veza i saradnja između nas dvojice trajala je neprekidno od kraja 1939. godine do njegovog hapšenja, početkom jula 1941. godine, poslije kojeg je neposredno uslijedio i moj odlazak iz Gračanice.²

² U prenoćištu Ferijalnog saveza u Banjoj Luci, u ljeto 1937. godine, susreo sam slučajno i upoznao Velu. Ja sam došao iz Osijeka u posjetu banjalučkim drugovima, a Velo je tada pohađao Gimnaziju (ili upravo maturirao) u Banjoj Luci. U

Zbog aktivnosti na beogradskom Univerzitetu, Velo je bio evidentiran kao komunist i kod vlasti u Gračanici. Normalno je bilo pretpostaviti da bi moje javno druženje s njime skrenulo pažnju policijskih vlasti na mene kao državnog službenika, njima inače politički nepouzdanog i sumnjivog. Zato smo našu vezu i sastanke držali u konspiraciji. Sastajali smo se na posebno dogovoren način, na određenom kilometru puta prema Doborovcima ili u vodenici (potočari) kod mlinara Pere, s kojim je Velo bio blizak prijatelj, a na dogovorenom mjestu ostavljali smo hitne poruke.

Od Vele sam redovno dobijao ilegalni partijski materijal, koji je on donosio iz Beograda ili je do njega stizao partijskim kanalima i vezama. To je, uglavnom, bio propagandni i direktivni materijal, letci, ilegalna partijska štampa, (materijali n. u.) neophodni za orijentaciju u političkom radu s masama. Inače, ja sam nabavljao sam marksističku literaturu, knjige i časopise, nastavio individualno da radim, proširujući svoje marksističko-teoretsko obrazovanje, koje sam ranije stekao u radu u SKOJ-u i poslije toga.

Od svih drugova u Gračanici, jedino je Kemal Prohić znao za moju vezu s Velom, saradnju i zaduženja. On mi se obraćao radi novčanih priloga za Partiju, pomoć za

španske borbe, za logoraše, priloge za nabavku napredne literature za Narodnu biblioteku u Gračanici, čiju su upravu držali komunisti–i u vezi drugih sličnih akcija.³

U dogovoru s Velom, moje osnovno zaduženje je bilo da pripremam teren i uslove za formiranje partijske ćelije u Doborovcima.

Poznato mi je bilo da je slična akcija inicirana i u selu Skipovac, na Trebavi, preko mog kolege, učitelja Relje Pećo, simpatizera KPJ i u Petrovom Selu, pod Ozrenom, ali mi nisu bili poznati rezultati ni u prvom ni u drugom slučaju.⁴

U Gračanici sam održavao legalno partijske veze sa mnogim pojedincima iz redova inteligencije, državnim činovnicima, ljudima slobodnih zanimanja, od kojih su neki bili naklonjeni Partiji, po uvjerenju komunisti, koji tada još nisu bili organizo-

3 Narodna biblioteka, imala je radio aparat. Njegovo korištenje je bilo pod kontrolom. Slušale su se i prenosile radio vijesti Londona i Moskve. Ključ od radioaparata imali su: Kemal Prohić, Sakib Džinić frizer, Ahmet Šiljić i Omer Mehinović.

4 Osim Relje Pećo, među prosvjetnim radnicima u Srezu gračaničkom pripadali su naprednom učiteljskom pokretu pod uticajem KPJ: učitelj u selu Boljanić, prezivao se Bojović (Stanoje), bio je i dopisnik „Politike“, beogradskog dnevnog lista, Spasa Vujasinović, učiteljica u Kakmužu, drugarica predratnog komunista, robijaša Todor Cilenšek (drugarica Relje Pećo), Hilda Nemec i Ljubica (Antunović, n. p.), ne sjećam se prezimena, drugarica Ahmeta Šiljića, vodila je domaćinski kurs u Petrovom Selu, a Hilda i Breda (Cilenšek, n. p.) u Skipovcu. Relja Pećo je kao komandant Trebavskog partizanskog odreda dezertirao u VI neprijateljskoj ofanzivi, u decembru 1943. godine. Vojni sud 53. divizije NOVJ osudio ga je na smrt. Strijeljan je u julu 1944. godine u Kulašima u centralnoj Bosni. Pomenuti učitelj i učiteljice nisu bili organizovani komunisti, niti su bili politički aktivni. Među učiteljima bio je poznat kao hitlerovac jedino Ibrahim Lika, učitelj u Gračanici. U toku rata do posljednjeg dana nalazio se u domobranima. Poslije oslobođenja krio se kraće vrijeme sa grupom domobrana koji su uhvaćeni i strijeljani.

prenočište je svratio neki njemački student, sa rukom na leđima, kao planinar obučen, putovao je po Jugoslaviji. Hvalio se nama dvojici da je član hitlerovske omladinske organizacije. Da bude još uvjerljiviji, pokazao je svoju člansku kartu–legitimaciju. Mi smo je oveli iz njegovih ruku i pocijepali. On je pokušao da nas u tome spriječi. Došlo je do tuče. Mi smo ga istukli. Na prijavu Nijemca, policija je odmah stigla u Ferijalni savez, spremna da uhapsi dvojicu komunista, koje je pretučeni fašista, nacista, student, trebalo da identifikuje. Mi smo takvu mogućnost pretpostavljali i na vrijeme se sklonili.

vani, ali će mnogi od njih to postati nešto kasnije, u toku NOB-a.

To su bili, prije svih, Ahmet Šiljić zvani Kadija. Nadimak je dobio po Visokoj šerijatskoj sudačkoj školi, zvanoj "NOVAB", koju je završio u Sarajevu. Stekao je zvanje kadije (šerijatskog sudca), ali se nije nikada bavio tim poslom. Dalje, Adem Osmanbegović, advokatski pripravnik, Vehid Begić, sudski pripravnik, Omer Mehinagić, advokatski pisar, Hivzo Halilbegović, trgovački pomoćnik i dr.

Imao sam poznanike i s njima se družio i među omladinom, pretežno studentima i srednjoškolcima. Neki od njih, školujući se na strani, bili su pred prijemom SKOJ ili u partiju: Zdravko i Boro Pavlović ili kroz aktivnost u Gračanici, Ahmet Durić, Adem Alić, Slobodan Sofrenić, Hajrija i Safa Kurtagić, Hajrija Šiljić, Razija Žiško i dr.

Među građanima u Gračanici s kojima sam dolazio u kontakt bilo je pojedinaca čije je antifašističko i patriotsko držanje neposredno pred napad fašističke njemačke i Italije na Jugoslaviju doprinosilo stvaranju vrlo povoljne političke klime za mobilisanje javnosti na liniji KPJ protiv predstojeće opasnosti od fašizma u zemlji i izvana. Takvi su bili: dr. Avdo Prohić, opštinski ljekar, dr. Stevo Jakanović, advokat, Ljubo Hinić, trgovac, Salim hafiz Alić, Hamdo Prohić, željezničar, Viktor Kolman apotekar i njegova supruga Helena, Isidor Papo, trgovac, Muradif Džinić, geometar, Ante Zidarić, učitelj rodом iz Istre, Cvjeta Počuća, domaćica, Milena Milosavljević, činovnica, Rifat Mehinagić, posjednik, Sulejman Bešlagić, hotelijer, Nikola, zvani „Brada“, gostioničar, (Mitar) Sofrenić, pravoslavni sveštenik i slikar-amater, Akelina Švab, prosvjetni referent u sreskom načelstvu, nadzornik za puteve, zvani „Štroco“,

Hrvat po nacionalnosti, Salih Tihić, trgovac i vjerovatno još neki drugi.

Budući da se blizu Doborovaca nalazilo moje rodno mjesto Gradačac, odlazio sam tamo redovno i bio u vezi sa grupom naprednih intelektualaca-komunistički orijentisanih. To su bila dvojica mojih kolega: učitelj Hamid Mazalović i učitelj Hakija Raljević, zatim Edhem Čamo, sreski veterinar, kojeg sam upoznao kao studenta još početkom 1937. godine u Zagrebu, u redakciji „Seljačke misli“, partijskog lista za selo, zatim Ismet Terzimehić, sreski sudija, član KPJ, zadužen za partijski rad u Gradačcu i dvojica zanatlijskih radnika Mehmedalija Tufekčić i Teufik Imamović.

Neki od njih, npr. Edhem Čamo i Mehmedalija Tufekčić, dolazili su kod mene u selo. Neke momente iz naših susreta, razgovora i diskusija evocira Mehmedalija Tufekčić u svojoj knjizi „Gradačac u 1941. godini“ (Svjetlost, Sarajevo, 1975. str. 39 i 45).

Politički život u samom mjestu Gračanici, bio je neposredno pred rat veoma izdiferenciran. Pored napredno orijentisanih intelektualaca i demokratski antifašistički raspoloženog dijela građana, jačao je začuđujuće brzo uticaj hitlerovske propagande u redovima muslimanskog klera, a preko njih u muslimanskim selima, kao i među čaršijskim svijetom, posjednicima, sitnim činovnicima, zanatlijama, sitnim trgovcima, kafedžijama, gradskim lumpenproletarijatom, gladnom i nezaposlenom.

Zanimljivo je pomenuti da nisu bili imuni od takvog uticaja ni imućniji pojedinci među Srbima. Npr. mnogo se pričalo, između ostalih, o gazda Danki Laziću. Imao je moderno (uzorno) uređeno imanje u selu Cerik, na putu iz Gračanice u Brčko. Bio je oženjen iz Gračanice, iz porodice Ivaniševića. Oduševljavao se nacional-

socijalizmom, novim poretkom u Evropi. Redovno je upućivao rođendanske čestitke Hitleru, a ovaj se pismeno zahvaljivao lično gazda Danki, s čime se on hvalisao po cijelom kraju, od Brčkog do Gračanice, predstavljajući Hitlera kao božansko biće, novog Mesiju. Gazda Danko, uzoran poljoprivrednik, agronom po struci, imao je uticaja i u selu i u gradu i uživao autoritet. Poslije rata Danko Lazić je suđen za saradnju s okupatorom na višegodišnju robiju, koju je izdržavao u KP domu u Zenici.

U nekim kafanama u Gračanici slušale su se redovno radio vijesti, koje su nacističke radiostanice više puta u toku 24 sata specijalno emitovale na srpsko-hrvatskom jeziku. Jedna od tih dobila je i ime „Donau“, najslušanije i najpopularnije njemačke radiostanice. Kafana se nalazila na gradskoj pijaci, odmah do pošte i banke. Bila je poznata po masovnom okupljanju simpatizera hitlerovske Njemačke i masovnom slušanju specijalnih emisija pomenute njemačke radiostanice.

Kafane su bile naročito posjećene pazarnim danom, kada seljaci iz okolnih sela dolaze u čaršiju, mnogi od njih isključivo s namjerom da se u tom mutnom i neizvjesnom ratnom vremenu obavijeste o situaciji u zemlji i u svijetu, jer je Drugi svjetski rat već bio počeo. Mnogi od tih ljudi sa sela su obavezno navraćali u kafanu „Donau“ i na druga slična mjesta, gdje su se prepričavale vijesti iz nacističkog propagandnog arsenala, o nepobjedivosti njemačke vojne sile, hvalile socijalne prednosti i moralne vrijednosti nacističkog društva i politike, veličao lik nacističkog vođe, pripisujući Hitleru nadljudska svojstva. Sve se to prepričavajući prenosilo i širilo i u to vjerovalo bez ijednog ubjedljivog argumenta i stvarne činjenice. Npr. govorilo se da je Hitler Musliman, ali on to krije, ne smije još to u javnosti da kaže

ili da je još Muhamed, božji poslanik, pozdravljao na isti način kao sada Hitler itd. Teško je odgonetnuti i na racionalan način objasniti kako su takve i mnoštvo sličnih besmislica djelovale efektnije na nekritičku svijest mnogih neprosvijedećih ljudi nego argumentovana i racionalna objašnjenja da fašizam i nacizam predstavljaju ropstvo, nezapamćen teror i nasilje nad čovjekom i njegovim slobodama.

Neosporno da je upravo u ovom periodu na području Gračanice i okoline uticaj Partije stalno jačao, organizovano i postepeno se širio. Ali društvena i politička aktivnost komunista u ovo vrijeme u Gračanici, ma koliko bila konstantno prisutna, po korištenju formi raznovrsna i po rezultatima zapažena, nije bila još postigla potreban i objektivno mogući stepen organizovanosti, dovoljnu širinu i intenzitet, da bi mogla paralisati profašistički uticaj, opasan naročito zbog prodiranja preko klera u muslimanska sela. Kod nekih komunista simpatizera revolucionarnost se ispoljavala na romantičarski način, demonstrirajući svojim ponašanjem što upadljivije izazovno i prkosno svoje raskidanje s tradicionalnim građanskim, vjerskim i drugim običajima, što je neke od njih udaljavalo od širokih masa i otežavalo im prilaz njima.⁵

⁵ U predratnom periodu dvije stvari karakteristične za rad partijske organizacije u Gračanici mene su impresionirale: Prvo, meni je poznato iz vlastitog iskustva da je ranije SKOJ bio vjerna kopija Partije, začahuren, zakonspirisan, malobrojan. Poslije obnavljanja greškom raspuštenih organizacija SKOJ-a, došlo je u daljem radu do njegovog omasovljenja upravo na način i metodama karakterističnim i za rad SKOJ-a u Gračanici. Vjerovatno da je drug Velo prenio iskustva iz rada organizacije SKOJ-a i Partije na Beogradskom univerzitetu. Raznovrsnost formi rada dala je mogućnost masovnog okupljanja omladine u Gračanici, učešće u kulturno-umjetničkim priredbama, čitalačkim grupama, sportskim aktivnostima itd; Drugo, što je

III

U selu Doborovci, izuzev nekoliko bogatijih seljaka, posjednika najplodnije zemlje, prevladavali su vlasnici po nekoliko dunuma mršave brdske zemlje. Poneki od njih držao je kravu, po koju ovcu ili kozu. Mnogi nisu mogli prehraniti sebe i svoju porodicu. Odlazili su, zajedno sa bezemljašima, čiji broj nije bio mali, na sezonski rad u Slavoniju, kao kosci, žeteoci, berači kukuruza, drvosječe, zidari, tesari i radili razne druge iscrpljujuće poslove, ako su ih mogli naći, za vrlo male nadnice. Na prste se moglo nabrojati koliko je u selu bilo opismenjenih ljudi. Vladao je endemijski sifilis i harala tuberkuloza, uslijed nehigijenskih uslova života, jednolične i nedovoljne ishrane.

Seoski imam (hodža) Mula Osman Hodžić iz Gornjih Doborovaca, pored vjerskog poziva, koji mu je davao mnoge prednosti u selu i donosio i znatne materijalne koristi, držao je i dva dućana, jedan u Gornjim drugi u Donjim Doborovcima. Mnogi seljaci, njegovi dužnici, bili su prisiljeni da od njega kupuju robu na veresiju ili podižu novac na zajam, pod vrlo teškim uslovima. Od starijih vjernika u selu, hodža je prikupljao ušteđevinu. Pobožni stari ljudi, po hodžinoj preporuci—brinući se još za života o svome „preseljenju na onaj svijet“—ostavljali su kod hodže novac, s tim da se on pobrine za njihovu sahranu, a on je taj novac ulagao u promet i nabavku robe.

karakteristično za Gračanicu—obuhvaćen je radom veliki broj ženske omladine i to što je posebno važno, Muslimanki. To su napredne djevojke koje su prednjačile u krčenju puta emancipaciji muslimanskog društva, posebno muslimanskih žena (školovanje muslimanske školske djece, otkrivanje i opismenjavanje žena itd.). Važno je napomenuti sva ta imena naprednih muslimanskih djevojaka u Gračanici, jer je njihova misija pionirska u emancipaciji muslimanskih žena.

Hodža je bio poslovno vezan sa sarajevskim trgovcima (na veliko), a bio je u vezi i s nekim iz redova sarajevske uleme, prohitlerovski orijentisanim pojedincima. Vrlo vjerovatno da je hodža Mula Osman i pod uticajem nekoga od vjerskih autoriteta iz te sredine, počeo još mnogo ranije, prije dolaska Nijemaca da se oduševljava i agituje za Hitlera.

„Narodni“ poslanik dr. Hamid Hadžiefendić, čiji je otac bio ugledni gračanički kadija, zbog čega su njega zvali i Hadžika-dić, oslanjao se u selu na Mula Osmana i imućnije domaćine, kojima je činio poneku uslugu u srezu, u sudu, gruntovnici, poreskoj upravi, opštini itd. Oko njega se u srezu okupljala vjerska reakcija i pristalice vladajuće koalicije tzv. „Jereze“ (JRZ), seoski i čaršijski politikanti, povezani s njim raznim sitnim interesima.

Prema meni je zauzeo otvoreno neprijateljski stav poslije prvog susreta sa mnom, o čemu sam već nešto rekao.

I pored tako objektivno teških uslova, trebalo je postepeno i strpljivo stvarati uporište za političko djelovanje u selu. Moje je nastojanje išlo u pravcu da, ne samo kod školske djece, nego i kod odraslih, predanim prosvjetnim radom u selu, razvijem i razbudim interesovanje za knjigu, za stjecanje znanja iz raznih oblasti nauke, zdravstva i njihovih svakodnevnih zanimanja od kojih seljaci žive. Početkom 1940. godine, okupio sam stotinjak seoskih mladića, koji su bili prestari da redovno pohađaju školu. Počeo sam prvo njih da opismenjujem. To je bio prvi analfabetski kurs održan u Doborovcima. U jesen iste godine održao sam, sa približno istim brojem mladića, drugi analfabetski kurs. Oba su naišla na vrlo dobar odziv i s uspjehom su završeni. Pokazalo se da kod seoske omladine postoji interes i želja da

se opismene, da steknu potrebna saznanja o sebi, o svome životu, ljudima oko sebe, zbivanjima u zemlji i svijetu.

Počeo sam prikupljati sredstva i nabavljati knjige. Trebalo je formirati u školi biblioteku i otvoriti seosku čitaonicu. To sam službeno obrazložio vlastima u Sreskom načelstvu kao hitnu potrebu da bi kursisti, poslije uspješno završenog kursa, mogli nastaviti da se dalje obrazuju, obnavljaju i proširuju stečeno znanje, jer bez toga postoji mogućnost da zaborave ono što su naučili. U realizaciji moje inicijative i organizovanju kurseva mnogo mi je pomogla svesrdna podrška i razumijevanje na koje sam naišao kod učiteljice Akeline Švab, prosvjetnog referenta u Sreskom načelstvu.

Ustvari, postigao sam da legalnim putem dođem u direktan kontakt s većim brojem mladih ljudi u selu, zainteresovanih za stjecanje znanja i lično obrazovanje i da pronađem legalnu formu za njihovo okupljanje i druženje sa mnom. Istovremeno, sprijateljio sam se s mnogim dobrim domaćinima, naročito s roditeljima školske djece. Kod njih je nailazio na otpor svaki pokušaj mojih protivnika da protiv mene huškaju seljake i da ih nagovaraju da me tužakaju kod vlasti.

Od svih poznanika, spomenut ću obavezno trojicu: Saliha Čekića, Muhameda Huskanovića i Omera „Šustera“. Salih Čekić je držao u Doborovcima trgovinu s gostionicom i prenoćištem pored glavnog drumu. Bio je liberalnih građanskih pogleda, veliki prijatelj škole i prosvjećivanja sela. Suprotstavljao se profašističkoj propagandi, kojoj su olako podliježali mnogi ljudi na selu.

Muhamed Huskanović je sin vrlo uglednog domaćina Hadži efendije, kojeg su i poslije smrti s poštovanjem mnogi

Velo Šuput, sekretar prve ćelije KPJ u Gračanici

sposminjali u Doborovcima i obližnjim selima. Muhamed je, kao i njegov otac, bio vjerski obrazovan, ali se nije bavio vjerskim pozivom, niti je bio opterećen vjerskim predrasudama. Uživao je poštovanje u selu i politički vrlo pozitivno i razumno uticao na seljake.

Seoski obučar, Omer zvani „Šuster“ (ne sjećam se njegovog prezimena) pokazao je veliko interesovanje za učešćem u političkim razgovorima do kojih je dolazilo između mene i seljaka u raznim prilikama, a ponekad spontano u kafani Saliha Čekića, gdje su mnogi, kao i Omer, redovno navraćali. Uvijek se stavljao na moju stranu i podržavao me kada je dolazilo do sukoba s nečijim suprotnim i neprihvatljivim mišljenjem. Bio je trn u oku mnogim, privrženim strogom poštovanju vjerskih propisa i zastarjelih običaja, do kojih Omer nije držao, niti je to krio od sela.

Najvjerovatnije, da nije tako brzo doš-

lo, uslijed ratnih događaja u aprilu 1941. godine do moga odlaska iz sela i time prestanka moje saradnje s njima, ova spomenuta trojica bi vrlo brzo postali prvi aktivisti u selu. Takvo moje očekivanje je bilo opravdano. Na takav zaključak upućuje i njihova kasnija saradnja u toku NOB-a. Djelovali su kao obavještajna grupa 16. vojvođanske divizije u čijoj se operativnoj zoni nalazilo područje Gračanice. Salih Čekić je održavao vezu s majorom Nikolom Lekićem, obavještajnim oficijom ove divizije. Jedan vojvođanski bataljon ulazio je i u Doborovce. Tom prilikom pretresli su dućan Mula Osmana Hodžića i tajna skloništa u kojima je držao nagomilanu raznu robu s kojom je hodža na veliko švercovao. To su bila prava stovarišta tekstila, obuće, odjeće, živežnih namirnica, duhana, kafe, šećera, pirinča itd. svega što je bilo najpotrebnije za snabdijevanje jedinica NOV-a.

Salih je, u saradnji s ovom dvojicom, po zadatku, pratio i kontrolisao kretanje i jačinu neprijateljskih vojnih formacija iz pravca Gračanice i Sokola, odakle je neprijatelj često pokušavao da iznenadnim napadima ugrožava oslobođenu teritoriju, Posavsko-trebavski okrug, sa sjedištem u Gradačcu. Radilo se o ustašama iz Sokola, čerkeskim konjičkim jedinicama, esevcima, četnicima sa Ozrena, Trebave ili Majevica, čije su veze išle preko Doborovaca. Zahvaljujući upravo informacijama iz ovog izvora, Posavsko-trebavski partizanski odred je krajem 1943. godine sačekao u zasjedi, blizu Srnica, odred Čerkeza i do nogu ih potukao.

Neposredno poslije napada na Jugoslaviju, u aprilu 1941. godine, u Doborovce su pristizali dijelovi jedinica Jugoslovenske vojske u povlačenju sa granice prema mađarskoj, odakle su nadirale njemačke motorizovane trupe. Tako je sa položaja kod

Vinkovaca stigao i 1. divizion 10. artiljerijskog puka iz Tuzle. Vojska se prebacivala preko Save kod Orašja i na putu prema Gračanici, zatekla ih je kapitulacija u Doborovcima. Njemačka vojska je već bila u Gračanici. Bilo je veče kada je stiglo kurirskom naredjenje da se predaja izvrši u Gračanici. Neki oficiri i vojnici dezertirali su još prije kapitulacije. Neki su krenuli u Gračanicu da se predaju. Jedan major, prilikom predaje, ubio je iz pištolja njemačkog oficira, koji je primao oružje, a drugi je izrešetao majora. U Doborovcima, čim se među vojskom pronio glas o kapitulaciji, u potoku pored drumu ubio se Jevrejin, po imenu Pesah, trgovac iz Doboja. Većina vojnika se razbjježala. U toku noći seljaci su raznijeli svu opremu i oružje. Na cesti su ostali topovi, iz kojih su bili izvađeni zatvarači, na točkovima prerezani paoci.

Dan-dva poslije toga, našao sam se sa seljacima okupljenim ispred kafane Saliha Čekića. Bio je među njima i Mula Osman Hodžić. Omer „Šuster“ je zahtijevao od mene da kažem seljacima šta se to događa sa našom zemljom i u svijetu. Većina prisutnih bila je iznenađena neočekivano brзом propašću države, zapanjeni pred do tada neviđenom vojnom silom s kojom su Nijemci okupirali zemlju. Bili su mnogi zabrinuti šta će se dalje dogoditi. Tek proglašena NDH, primljena je s nepovjerenjem. Za njih je to bila prava zagonetka. Tuđi nazivi, nepoznata imena, a za ustaše nisu nikada ni čuli. Stariji su u Prvom svjetskom ratu služili austrougarskoj vojsci, bilo je među njima i ratnih vojnih invalida, priželjkivali su obnavljanje austrougarske države.

Meni je bila poznata partijska direktiva data još u vezi s ocjenom demonstracija 27. marta u Beogradu. Partijske materijale o tome davao mi je Velo Šuput odmah posli-

je tih događaja. Čini mi se da se on za vrijeme demonstracija našao u Beogradu. Pretnio mi je da drugovi u Beogradu ocjenjuju martovske demonstracije kao događaj od velike istorijske važnosti za Partiju i dalju revolucionarnu borbu u zemlji. Partijska direktiva je bila jasna—odlučan kurs na odbranu nezavisnosti zemlje i pripremati se za oružanu borbu protiv okupatora.

U tom smislu sam počeo da objašnjavam seljacima situaciju. Uvjeravao sam ih da je rat ustvari tek počeo i da nije još gotov, da Hitler neće i ne može pobijediti, da će protiv njega ustati cijeli svijet... Hodža Mula Osman je počeo da više na mene. Iznenadio je prisutne. Prijetio je da će me odmah predati Nijemcima, čim dođu u selo. Očekivalo se zaista da njemački vojnici dođu radi preuzimanja topovskih baterija i druge vojne opreme koju su naredili da opština prikupi od seljaka pod prijetnjom najstrožih kazni. Mula Osman je još ranije potajno širio glasine po selu da će Hitler osvojiti cijeli svijet. Sada je na sav glas tvrdio da je Hitler pokorio sve države, da je sve gotovo, da se nema šta drugo čekati. Cijeli je svijet njegov.

Omar „Šuster“ je pred svima nazvao hodžu nezalicom, rekao mu je da on ne zna šta se događa u svijetu, a „učitelj zna sve, on čita knjige, prati novine... on treba da kaže ljudima...“ Omerovo istupanje je naišlo na odobravanje mnogih seljaka. Smatrali su da se hodža mnogo osilio, a upravo zbog toga se većina njih od njega ustručavala. Pokušao je da odmah poslije proglašenja tzv. Nezavisne države Hrvatske, osnuje u selu ustašku stražu. Ali, ovo što se dogodilo uticalo je da to seljaci ne prihvate. Nešto kasnije, hodža je mnogo doprinio da se u susjednom selu Sokolu, formira ustaška milicija pod zapovjedništvom Ibrahima Pjanića, bivšeg austrijskog

podoficira, inače seoskog dundera. Mula Osman Hodžić je poslije rata suđen zbog saradnje s okupatorom na dužu vremensku kaznu koju je izdržao u KPD Zenici.

U situaciji poslije opisanih događaja uslijedio je iz razumljivih razloga, moj odlazak iz sela, a time je prestala aktivnost na daljem vođenju započetih akcija u Dobrovicima. Od kraja aprila do početka jula 1941. godine nalazio sam se u Gračanici. Bio sam stalno u vezi sa Velom Šuputom. Poslije njegovog hapšenja, početkom jula, Gračanica je ostala bez partijske veze. Ja sam prešao u Gradačac, na vezu Ismetu Terzimehiću, članu KPJ, s kojim sam nastavio da radim.

Kapitulacija i događaji koji su uslijedili poslije nje, izmijenili su iz temelja političku situaciju u Gračanici. Njemačke trupe, prvo jedan tenkovski odred, zatim jedan ojačan konjički eskadron Austrijanaca, zadržali su se u Gračanici sve do napada njemačke na SSSR 22. juna 1941. godine. Za ustaškog logornika postavljen je Franjo Taborski. Meni lično nije bio poznat, ali mi je Hasan Maglajlija pričao da je to sin nekog žandara koji je nekada služio u ovim krajevima. Prije rata Taborski je imao koncesiju i držao motorni mlin, jedini u Gračanici. U prvo vrijeme okupacije, predstavljao se kao da malo naginje „crvenim“, ali poslije napada na SSSR nije bilo više ni traga od tog „naginjanja“.

Od njega neusporedivo opasniji pokazao se Ratko Gadža. Do rata je služio negdje kao poštanski činovnik, inače rodom iz Gračanice. Ne znam u kakvoj je funkciji kao ustaša bio, ali se pokazao kao da ima veću vlast od logornika i bio je mnogo brutalniji i agresivniji od njega. Majka mu je bila Srkinja, a otac Hrvat, poštanski činovnik, poginuo je kod Gradačca početkom 30-ih godina, u poštanskom autobu-

su koji je prevozio poštu između Gračanice i Gradačca. Poznavao sam Ratka kao đaka tuzlanske gimnazije. Bili smo u istom razredu. Dvojica njegove mlađe braće, Duško i Vlado družili su se prije rata sa naprednom omladinom, ali pod terorom starijeg brata Ratka, prišli su ustaškoj mladeži. Malo je ko u Gračanici očekivao da će se iz Ratka ispiliti takav ustaški razbojnik, kakvim se pokazao od prvih dana ustaške vlasti, a još manje da će ga u tome slijediti i njegova dva mlađa brata. Sva trojica su vinovnici mnogih zala i zločina nad svojim prvim susjedima Srbima.

Od malobrojnih porodica hrvatske nacionalnosti u Gračanici, pored Gadža i Taborskog, isticala se kao ustaška i porodica Ante Butkovića, željezničkog službenika. Od njegove tri kćeri, kasnije poudavane za ustaške funkcionere, jedna se zvala Matilda. Zabavljala se prije rata sa Ratkom Gadžom. Otuda potiče prijateljstvo između ove dvije porodice. Među prvim ustašama u Gračanici, kao vrlo aktivnu, treba pomenuti i gračaničku babicu, čijeg se imena ne mogu sjetiti, koja je kasnije kao ustaški zločinac, emigrirala.

Taborski i Gadže bili su veliki suparnici i u stalnoj svađi i sukobu oko prisvajanja raznih vrijednosti, zlatnika, nakita, novca itd. – koje su ucjenjivanjem prisvajali od srpskih porodica. Prijetnja, iseljavanjem i protjerivanjem u Srbiju, visila je svakodnevno, kao Damoklov mač, nad glavama ustrašenih ljudi. Davali su i posljednju paru i porodičnu dragocjenost. Pokazala se uzaludna njihova nada da će, podmićući zločinac, zaštititi sebe i porodice od nezapamćenog divljanja i terora, koji se u Gračanici prvo sručio na srpske porodice. Još u aprilu 1941. godine, neposredno poslije kapitulacije, pod normalnim uslovima prvo su otputovali iz Gračanice u Srbi-

ju svi činovnici isključivo porijeklom iz tih krajeva. Među njima je bio i školski nadzornik Dimitrije Brešić. Na ispraćaju mi je rekao: „Eto, kolega, dođe i vaše vrijeme.“ Očevidno da je on pobrkao pojmove, pa je sve protivnike bivših nenarodnih jugoslovenskih režima, a znao je da sam bio jedan od njih, strpao u isti koš. Pošto sam znao da je školski nadzornik pristalica Ljotičeve fašističke stranke, odgovorio sam mu da je sada došlo „njegovo vrijeme, a moje će tek doći“. Time sam mu stavio jasno do znanja da ja nisam hrvatski nacionalista, nego jugoslovenski komunista, što je nadzornik izgleda, shvatio, ali sudeći po njegovom držanju, iako mi nije ništa odgovorio, činilo mi se da mu je to bilo jedno te isto.

Ustaški funkcioneri, iz najvišeg rukovodstva, negdje u prvoj polovini maja 1941. godine održali su u Gračanici javni zbor u parku, ispred zgrade bivšeg Sreskog načelstva, sada Kotarske oblasti. Govorio je prvo Ademaga Mešić, poznati austrofil još iz Prvog svjetskog rata, koji je skupljao po Bosni dobrovoljce i slao u borbu protiv Srbije. On je sada doglavnik, član najužeg rukovodstva NDH. Za njim je govorio Viktor Gutić, ustaški stožernik, predratni advokat iz Banja Luke. Zbor je bio prilično posjećen. Svijet se interesovao da čuje predstavnike nove države. Kada je Gutić počeo da najpogrdnije napada srpski narod i da prijeti da će „gvozdenom metlom“ pomesti sve Srbe iz Bosne, zbor se počeo malo po malo osipati tako da je prisutnih do kraja zbora ostalo upadljivo malo. To je predstavljalo svojevrsnu demonstraciju neslaganja sa ustaškim napadom na živote i imovinu Srba.

Na protjerivanju srpskih porodica iz Gračanice u Srbiju, uz Taborskog i Gadžu, angažovali su se i katolički župnik, ustaški ideolog, Kamber i dr. Omer Muftić ad-

vokat, obojica iz Doboja. Ustvari, radilo se o njihovom učešću u podjeli opljačkane srpske imovine i novca primljenog na ime navodno otkupnine. Oni su davali nesretnim ljudima lažna obećanja da će ih zaštititi od iseljavanja, a zatim su ih otpremali u logor ili direktno u smrt. Župnik Kamber je emigrirao ili je negdje poginuo krajem rata, a Omer Mućić je za svoje zločine izdržao kaznu u KPD Zenica.

Prva dva mjeseca poslije okupacije ili nešto malo više, dužnost kotarskog predstojnika vršio je Adem Osmanbegović. Meni tada nije bilo poznato da li je prihvatio tu dužnost samoinicijativno ili u dogovoru i s odobrenjem nekog povezanog s Partijom. Držao se vrlo pozitivno. Kotarska oblast je bila nadležna za iseljavanje srpskih porodica. On se uporno suprotstavljao izvršavanju tog naloga. Ubrzo poslije njegovog premještanja u Banja Luku, došlo je do iseljavanja. Krajem maja ili početkom juna, Salih Čekić me je obavijestio da neki napredni i ugledni građani misle da bi u Gračanici trebalo da „poštene i čestiti Muslimani“ iz redova inteligencije preuzmu rukovodeće funkcije i uzmu u zaštitu Srbe i njihove porodice od ološa koji ih zlostavlja i progoni. Po njihovom, trebalo bi da se i ja s takvim zadatkom i ciljem primim neke dužnosti. Doznao sam kasnije da to Hasan Maglajlija nije prihvatio.

Obavijestio sam o tome Velu Šuputa. Složili smo se da ne treba primati nikakve funkcije, ali koristiti svaku mogućnost da otkrivamo namjere neprijatelja da bi se mogli na vrijeme obezbjeđivati. Treba-

Spomenik partijskoj ćeliji (Gaj, Gračanica)

lo je preduhitriti iznenadne ustaške akcije hapšenja, kakvo je realno bilo očekivati. Ustaškim vlastima bi politički odgovaralo da uvuku u svoje redove poštene muslimanske intelektualce, ali sasvim je sigurno da ti pojedinci ne bi mogli uticati da ustaše izmjene svoju politiku proganjanja Srba i protjerivanja u Srbiju, upravo ono što su počeli da rade u Gračanici.

Poslije izvjesnog vremena, negdje prvih dana jula, u razgovoru sa mnom dr. Stevo Jakanović, advokat, čak je i prijetio da će „za sve što se radi sa Srba (čije su porodice tih dana bile iseljene) platiti i poštena muslimanska inteligencija, zato što pojedinci iz njenih redova odbijaju da prime političke i upravne funkcije u srezu“. Pitao sam ga ko će i kako te pojedince zaštititi i spasiti od moralne i političke osude kojoj se izlažu, primajući se pa makar i iz najpoštenijih pobuda, funkcija u ustaškim organima vlasti? Po njegovom shvatanju kao da je situacija ličila na pozorišnu predstavu. Poslije uspješno izvedenog komada, talentovani izvođači uloga bit će nagrađeni burnim aplauzom. On je bio daleko od pomisli na oružani otpor. Ubrzo zatim, on se izgubio iz Gračanice. Mislim da je tih dana nekom vezom otišao u Srbiju.

Sredinom maja, ustaše su uhapsile Kemala Prohića, partijski zaduženog za SKOJ. On je zaista bio pokretač i organizator aktivnosti napredne omladine u Gračanici. S njima je uhapšeno još nekoliko omladinaca. Sretna okolnost je bila u tome što se na dužnosti u Gračanici još nalazio Adem Osmanbegović. On je, uz pomoć Fadila Šabića, činovnika u Kotarskoj oblasti, sklonio kompromitujući materijal, pronađen kod uhapšenih omladinaca. Zahvaljujući smjelosti i snalažljivosti ove dvojice simpatizera KPJ, uhapšeni omladinci i Kemal, nakon izvjesnog vremena provedenog u ustaškom zatvoru, pušteni su na slobodu u nedostatku dokaznog materijala.

Poslije premještanja Adema Osmanbegovića, kotarskog predstojnika je zamjenjivao Franjo Šajkaš, predratni policijski pristav. Njegova žena bila je po narodnosti Srпкиnja, rodom iz Srema, učiteljica još od prije rata na osnovnoj školi u Gračanici. Zbog posla kojim se bavio njen muž, bio sam prema njoj nepovjerljiv. Nisam ni pokušavao da se kao s drugima i s njom bliže sprijateljim, premda je bila veoma prijatna i društvena.

Iznenadio me je njen neočekivani incident sa ustašama. Najmanje se moglo očekivati da će ona biti prva koja je u Gračanici stupila u otvoren sukob s ustaškim logornikom i Gadžama. Zbog toga su ustaše nju prvu od Srba protjerali iz Gračanice.

Ustaše su zabranile pravoslavnim vjernicima da u crkvi vrše službu božju. Crkvena vrata su zakovali nekim od maltera prljavim daskama, uzetim iz susjednog dvorišta u kojem se upravo završavala pred rat započeta zgrada Sokolskog doma. Jednog od prvih nedjeljnih prijepodneva, poslije te zabrane, žena Franje Šajkaša je provalila u crkvu i bez ičijeg prisustva održala „bogoslužjenje“. Pouzdano znam, ona nije

uživala glas pobožne žene. To je ustvari bio njen revolt protiv ustaškog skrnavljenja bogomolje obespravljenih pravoslavnih vjernika.

Ustaše su držale u tajnosti njeno protjerivanje. Lansirali su vijest da je otišla u Srem kod roditelja. Mnogi su ipak doznali pravi razlog njenog odlaska i s poštovanjem govorili o njenom hrabrom gestu. Po držanju njenog muža moglo se zaključiti da nije bio ravnodušan, da je čak zbog toga i patio. Javno to nije ničim pokazivao niti spominjao ženu. Počeo sam navraćati i njemu u kancelariju, usput kada po običaju dolazim u posjetu i nekim drugim prijateljima činovnicima u Kotarskoj oblasti (geometru, gruntovniku, prosvjetnom referentu i dr.). On je bio vrlo suzdržljiv u razgovoru sa mnom. Dao mi je razumjeti da on ne odobrava progone i iseljavanje Srba, ali nije bio spreman da se izlaže opasnosti suprotstavljajući se zbog toga ustašama. Znao sam da je antikomunistički raspoložen i da mu je bio zanat prije rata, a i sada bi trebalo da bude, da pronalazi i hapsi komuniste. Pretpostavljam da je morao biti informisan o meni i mome političkom opredjeljenju prije rata. Zato nije trebalo imati iluzija o njemu.

Ubrzo iza toga pružila mi se prilika da se uvjerim da ga nije napuštalo njegovo antikomunističko uvjerenje i raspoloženje. Ali moj utisak je bio da se ipak u njemu nešto lomilo. I to se zapažanje pokazalo tačnim. On je u toku rata prišao NOP-u. Iz Gračanice premješten je u Bosanski Šamac. Odmah poslije oslobođenja, kao saradnik u NOB-a, postao je jedan od prvih predsjednika Sreskog narodnog odbora u Bosanskom Šamcu.

Našao sam se jednom (posljednjih dana juna) u njegovoj kancelariji, prelistavajući kao i obično novine. On je službe-

no primao svu dnevnu štampu. Sjedio sam kraj prozora u uglu prostrane kancelarije kotarskog predstojnika, kojeg je on zamjenjivao. Namjerno sam se udaljio od njegovog stola za kojim je on, izbjegavajući razgovor, sjedio i radio (pisao). Najednom je hrupio na vrata Ratko Gadža s puškom u ruci. Širom je otvorio vrata, ne idući dalje od njih, ne prilazeći stolu, obratio se Šajkašu, pitajući ga na sav glas, zapovjednički „Kada će goniti te Srbe“. Šajkaš je prišao snishodljivo Gadži, koji je stajao sa šakom na kvaki od vrata. Smirenim glasom objašnjavao je Gadži da prvo treba hapsiti komuniste, a ne Srbe. Gadža to nije poricao, ali odlučno je insistirao da odmah počne iseljavanje Srba i njihovih porodica.

Izgledalo je da Gadža nije imao namjeru da se zadržava i ulazi u kancelariju, kao da je navratio usputno, žureći nekuda. Razgovor je trajao nekoliko minuta. On se nije odmicao od širom otvorenih vrata. Držao se nadmeno, zapovjednički, ton mu je bio prijeteći i oštar. Nije bilo ni poštovanja autoriteta zamjenika Kotarskog predsjednika. Pretpostavljao sam da je ta hladnoća u ličnom odnosu posljedica incidenta Šajkaševe žene upravo sa Gadžom i njegove lične uvrijeđenosti.

Vjerovatno da je Šajkaš, znajući za moje prisustvo, bio u razgovoru suzdržljiviji i oprezniji od Gadže, koji po svemu sudeći nije obraćao pažnju da li ima još koga u kancelariji. Bio sam zaklonjen novinama, praveći se da čitam, nisam se micao s mjesta, sve dok nije zalupio vratima i otišao.

Odmah sam na već ranije ugovoreni način tražio hitan sastanak sa Velom. Prenio sam mu razgovor. Zaključili smo da je potrebno hitno preduzeti mjere predostrožnosti pred opasnošću od premetačine i hapšenja, do kojeg je zaista, kroz nekoliko dana i došlo.

Nalog za hapšenje, prema kasnijem pričanju Vele, dao je ustaški logornik iz Tuzle, Milas, a hapšenja su izvršila 2. jula četvorica ustaša iz Lukavca. Pretresu nije prisustvovao niko iz Kotarske oblasti, niti od ustaša iz Gračanice, izuzev jednog koji je ustaše iz Lukavca doveo do Veline kuće.

Moguće da je do hapšenja došlo na inicijativu i u dogovoru Kotarske oblasti i Ustaškog logora iz Gračanice sa Ustaškim logorom i policijom u Tuzli, ali moguća je i pretpostavka da je ustaška policija poslije napada Njemačke na Sovjetski savez, hapсила po opštem nalogu sve, od ranije evidentirane i poznate u ovom kraju, članove KPJ i aktivne njene simpatizere. Kao takav, Velo je bio poznat vlastima prije rata.

S Velom sam poslije njegovog hapšenja, došao u vezu preko njegovog ujaka, Dimitrije, koji je držao gostionicu u Gračanici. Kod njega je Velo živio i školovao se zahvaljujući njegovoj pomoći. Dimitrije je bio naš simpatizer i pouzdan čovjek.

Trebalo je prvo sačekati da s Velom uspostavi vezu njegov ujak. U međuvremenu uslijedilo je iseljavanje srpskih porodica, među kojima i Velinog ujaka.

Kasno noću, ustaše su neke čak iz postelje dizali i pozivali jednog po jednog državnog službenika. Trebalo je da odmah svi dođu u Kotorsku oblast. Pozvan sam i ja. Logornik Taborski je uručio svakome od prisutnih zapečaćen koverat u kojem se nalazilo strogo povjerljivo naređenje šta i kada je trebalo da svaki od službenika izvrši. Koverat je dozvoljeno otvoriti tek ujutro rano (čini mi se u 4 sata).

Čim sam došao kući, otvorio sam istog časa koverat. Naređenje se odnosilo da kao svjedok prisustvujem iseljavanju porodice Ranka pekara. To je upravo bio pekar od kojeg je moja tašta kupovala hljeb. Odmah sam poslao mlađu sestru moje drugarice,

Eminu Žiško, da obavijesti Ranka o svemu. Nije bio iznenađen. Rekao je da je on dao sve što je imao novaca. Nema koliko mu traže i mora seliti.

Ujutro oko 8 časova, otišao sam kod Šajkaša u kancelariju, da izvidim šta se u toku noći dogodilo. Nisam ga vidio da je bio prisutan sinoć kada je logornik dijelio koverta činovnicima. Rekao sam mu da nisam postupio po naređenju. On mi je potvrdio da mnogi nisu došli. Ispostavilo se da je to bila samo formalnost. Ustaše su izvršile iseljavanje prema svome planu u toku noći, mnogo ranije nego što su pozvali svjedoke da prisustvuju popisu imovine.

U Šajkaševoj kancelariji, na stolu ispred njega, nalazio se snop naslaganih službenih formulara (kartona). Često je zadržavao pogled na njima. Zatim je okretao glavu, gledajući negdje na stranu, kroz prozor. Bio je umoran, neispavan.

Pretpostavljao sam, još na prvi pogled, da bi to mogli biti formulari koje je trebalo da on popuni za svakog člana iseljene porodice. To mi je kasnije i sam rekao. Tada sam izbliza počeo da čitam rubriku po rubriku. Osim imena i prezimena, vjerske i nacionalne pripadnosti, tražio se za svakog podatak da li je pripadao četničkoj organizaciji, da li je solunski dobrovoljac, da li je učestvovao u zlostavljanju i progonima Hrvata, za koga je glasao na skupštinskim izborima 1935. i 1938.godine itd.

Bilo mi je jasno da će, na osnovu ovih podataka, ustaše vršiti selekciju, najverovatnije u Slavonskoj Požegi. Transport prvo ide tamo. Tu će odlučivati koga će u logor, a koga u Srbiju.

Kod mene je prevladalo uvjerenje da Šajkaš lično na odobrava iseljavanje srpskih porodica, niti je pristalica proganjanja Srba. Ali nisam siguran koliko je on, kao formiran policajac bio spreman da

prećuti ili netačno navede neke podatke, a to je upravo trebalo da uradi u ovom slučaju, popunjavajući ove formulare. Očividno da je oklijevao. Ako ih popuni tačno, na što ga obavezuje njegova služba, bio je svjestan da će zbog toga stradati mnogo ljudi, a ako unese netačne podatke, ili neke zataška, može dovesti isto tako sigurno sebe u opasnost.

Ali i to odugovlačenje s popunjavanjem formulara i zadržavanje zbog tog transporta, prijetilo je da sudbinu iseljenika učini krajnje neizvjesnom. Postojala je mogućnost da se svakog momenta pojave Gadže i logornik. Ako oni unesu podatke u formulare, u tom slučaju se moglo sa sigurnošću tvrditi da se o ovom transportu dalje od Slavonske Požege, ne bi više ni za trag znalo.

Vremena za čekanje nije bilo. Ponudio sam da ja popunim formulare, Šajkaš je spremno prihvatio takvo rješenje. Istog časa iščeznuo je nekuda. Nije se više pojavljivao. Pretpostavljam da se uplašio onoga što je očekivao da ću ja učiniti.

Otišao sam u Higijenski dom. Putem sam doznao da se Gadža i logornik ne odvajaju jedan od drugog. Tragaju za zlatom i dragocjenostima, navodno skrivenim u zidinama kuća nekih bogatijih iseljenih Srba. To je sretna okolnost u nesreći koja je zadesila ove ljude. Djelovala je na mene ohrabrujuće, jer sam se i sam plašio, svjestan opasnosti i posljedica ako otkriju podvalu koju sam spremao da upravo izvedem.

Zgradu i dvorište, gdje su iseljene porodice čekale na transport, stalno su opsjedali smjenjujući se jedni za drugim, njihovi susjedi, prijatelji, poznanici iz Gračanice, koji su ih u izobilju snabdijevali hranom i ostalim najnužnijim potrebama za daleki i za sve njih neizvjestan put. Naročito se u

tome isticao nadzornik puteva, Hrvat, rodom iz Hrvatske, inače poznat kao protivnik ustaša i njemačkih fašista.

Velik broj građana bio je ogorčen. Nisu se ustručavali da javno protestuju i osuđuju ustaško nasilje. Mogle su se vidjeti suze u očima mnogih koji su teško i s bolom podnosili ovako neočekivano potresan i tužan rastanak sa svojim susjedima i mještanima, Srbima.

Ljudi su sjedili u grupama, na travi, ili pričajući šetkajući po dvorištu, ograđenom visokom od žice pletenom ogradom.

Duboko me se dojmio susret s mnogim od njih. Podnosili su dostojanstveno nanesene im uvrede i poniženja. Ali teško je bilo gledati bliska i poznata lica, toliko ojađena, psihički izmučena, isplakane oči ustrašenih žena, na izmaku fizičke snage od umora i straha.

Još teže su mi padali pogledi nekih nepoznatih ljudi, upućeni meni, puni nezaljubljenog prezira i neopravdane mržnje, kojoj sam se s najboljom namjerom i samoinicijativno izložio u želji da tim istim ljudima pomognem da se spasu. Kada sam uspješno obavio posao i odlazio rasterećen od strepnje i straha čuo sam, izlazeći iz dvorišta, psovku i prijetnju da će sve za ovo „platiti Turci“. Očevidno, u zabludi i neznanju–svrstali su me pogrešno među svoje neprijatelje. Neki od njih sačuvali su to pogrešno mišljenje o meni i po povratku u Gračanicu poslije oslobođenja. Velo je tada, kao sekretar ili član Sreskog komiteta, održao sastanak s tim povratnicima. Poslije objašnjenja, koje im je dao o toj našoj akciji, mnogi od njih susretali su me sa zahvalnošću. Govorili su da „jedu hljeb mojim zubima“, što će reći da sam im ja spasio život, ali njihova zahvalnost pripada svim gračaničkim komunistima počevši od Vele pa dalje.

Bilo je iseljenih 25 do 30 porodica sa ukupno 70 do 80 članova. Neke od tih porodica ja sam poznao, kao npr. gračaničkog protu Sofrenića, vrlo naprednog i slobodoumnog čovjeka, bavio se slikarstvom, zatim porodicu Đerića geometra, Trifkovića i još neke trgovačke činovnike i zanatlijske porodice iz grada. Neki mi nisu bili po imenu poznati.

Po dolasku, na brzinu sam razdijelio poznanicima voće i ostalo što sam usputno pokupovao za njih, a onda sam pozvao na razgovor prvog Vladimira Simeunovića, predsjednika predratne četničke organizacije u Gračanicu. On je bio solunski dobrovoljac, srpski patriota i veliki Jugoslaven. Radio je u sudu kao sitni činovnik (čini mi se ovrha voditelj). Bio je vrlo duhovit i rado sam se s njim sretao. Upoznao sam ga s rubrikama u formularu i prvo njegov popunio, otprilike ovako: vjera–grkoistočna, nacionalna pripadnost–hrvatska, nije bio solunski dobrovoljac, nije nikada pripadao četničkoj organizaciji, nije učestvovao u proganjanju Hrvata, glasao za Mačeka itd. Sve u tom smislu. Objasnio sam Vladimiru da ću na isti način popuniti sve formule, ali to neću nikome od njih reći. Trebalo je to držati u tajnosti. Zato sam ga zamolio da to nikome od njih ne priča. On me je prijateljski savjetovao i upozorio da to ne činim. Jer, sav svijet zna ko je on i šta je bio. Mislio je da se uzaludno izlažem sigurnoj opasnosti. Ustaše, čim pogledaju formular, vidjet će da podaci o njemu nisu tačni.

Upravo je to bilo ono najvažnije–da niko od njih u Gračanicu ne vidi popunjene formule. Opasnost je zaista postojala, ali su okolnosti išle na ruku. Prošlo je i podne, a Gadža i Taborski jednako uporno su pretraživali opustjele domove iseljenih bogatijih srpskih porodica. Najduže su se zadržali u kući trgovca Blagojevića. Tu

su rušili i zidove. Bili su navodno obaviješteni ili su sami pretpostavljali da su negdje u kući zazidane velike dragocjenosti. Nije mi poznato da li su nešto od toga pronašli ili možda nije ni bilo ništa sakriveno, ali kada su prestali da to rade, voz sa iseljenim porodicama i formularima sa izmišljenim podacima o njima, bio je već daleko od Gračanice.

Transport je pratio Ismet Jahić, iz sastava ustaške straže, sin Sejdage Jahića, poznatog handžije i kafedžije iz Gračanice. Radio je kod oca u kafani još u vrijeme kada sam, kao gimnazijalac, navraćao i spavao kod Sejdage, čekajući neku usputicu iz Gračanice za Gradačac, idući iz Tuzle kući za vrijeme školskog odmora.

Ismet se našao u ustaškoj straži po nečijem nagovoru da bude pri ruci i od koristi ljudima iz čaršije. Neko od prijatelja pobrinuo se i uredio da Ismet bude u pratnji. Nastojalo se da uz iseljavanje porodice bude neko njima poznat, u čiju se pomoć mogu pouzdati i koji će obavijestiti po povratku o njihovoj daljoj sudbini.

Povjerio sam Ismetu da nosi zapečaćene formulare. Predao ih je ustašama u Slavonskoj Požegi. Slušao je njihove komentare: „Pa to su naši ljudi“. Praksa je bila da se iseljene srpske porodice, po dolasku u Slavonsku Požegu, prvo smještaju u sabirni logor, bodljikavom žicom ograđenu leđinu, odakle se kao po pravilu većini gubio svaki trag. Ustaše nisu zadržale ni jednu porodicu iz Gračanice. Svima je dozvoljeno da osobnim vozom, koji je u to vrijeme predstavljao veliku udobnost–nastave put za Srbiju, bez ikakvih komplikacija. Jedino se Ismet pokazao neoprezan. Pričao je kako se poljubio na rastanku s jednim od svojih gračaničkih prijatelja. Nije vidio da ga u stanici posmatra ustaški starješina. „Šta ga ljubiš“, dreknuo je, opsovao mu

majku i udario ga nogom u tur.

Popunjavanje formulara mi je omogućilo da dođem u kontakt i razgovaram u četiri oka sa Velinom ujakom. On mi je objasnio kako ću doći u vezu s Velom. A to je za mene bilo od velike važnosti. Dao mi je novac koji je trebalo Veli da predam i da ga obavijestim o situaciji u kojoj se njegov ujak našao.

Postupio sam onako kako mi je objasnio. Velu sam našao u bolnici. Razgovarali smo u krugu bolnice, na brijegu u nekom grmlju, koje nas je zaklanjalo od pogleda bolničkih pacijenata, među kojima se nalazio i jedan konfident iz Gračanice, koji je poznavao Velu, a inače je bio teški plućni bolesnik. Zatvoren je prvo u Dom uzdanice, školski internat pretvoren u pomoćni zatvor. Uspio je nekom prijateljskom vezom da se prebaci u bolnicu, u zatvorsko odjeljenje za plućne bolesnike.

Prije premetačine i hapšenja Velo je bazirao sav ilegalni materijal. U tome su mu pomogli Slobodan Pavlović i još neki drugovi. Ustaše su našle kod njega samo jedno pismo, pisano 1940. godine. Njegov beogradski drug, student, pisao mu je o poznatim demonstracijama u Beogradu te godine, u decembru. Pismo je, bez Velinog znanja sakrila u jastuk njegova ujna i zaboravila za njega. Nije bilo konkretne optužbe protiv Vele, zato se mogao lakše prebaciti u zatvorsko bolničko odjeljenje.

Istu noć kada i Velu, dovele su ustaše u zatvor i Miloša Zekića prerušenog u seljaka, čije lice Velo nije mogao u polumraku na prvi pogled da prepozna. Ustaše su ga ispitivale, a on se izdavao za seljaka, koji je iz sela došao u Tuzlu da vidi šta je s njegovom penzijom. Vadio je iz torbe i pokazivao ustašama šećerleme (slipe), koje je na povratku kući kupio dječici.

Kasnije, kada su ostali sami, pričao je Veli da je došao da traži vezu sa Majom

(Cvijetinom Mijatovićem). Nije našao nikoga u Tuzli. Uhvatile su ga ustaše na Ilinčici u povratku. Učinio im se sumnjiv. Slijedećeg dana ili noći za njim je krenula potjera. Pobjegao je od pratnje na putu.

Predao sam Veli novac, koji mu je, po meni, poslao ujak Dimitrije. Opisao sam mu kako je izvedena akcija i da su njegov ujak, ujna i ostali protjerani iz Gračanice, već u Srbiji.

Velo je također čekao na vezu da se prebaci u Beograd, partijski poveže i nastavi tamo sa radom. Meni je rekao da stupim u vezu s Mustafom Ustavdićem u Gračanici. Mustafu sam poznavao kao vrlo sposobnog i vrijednog radnika zaposlenog u obućarskoj radnji kod Steve Jovanovića (socijalistički orijentisanog zanatlije). Upoznao sam ga neposredno pred rat, kao naprednog zanatlijskog radnika, jednog od prvih u Gračanici, sindikalno organizovanih, aktivnog u sindikalnoj organizaciji zanatlijskih radnika, koju je on vodio i bio jedan od njenih organizatora. To su bili razlozi zbog kojih sam izdvajao Mustafu od drugih zanatlijskih radnika u Gračanici, kojima je on služio za primjer kojim putem treba i oni da krenu. Nisam se iznenadio. Naprotiv, bilo mi je drago kada mi je Velo rekao da će on u buduću biti moja partijska veza i da se u daljem radu s njime povežem. S Mustafom nisam ranije dolazio u kontakt u vezi sa mojim političkim radom. Bio sam isključivo u kontaktu s Velom, po nekim stvarima – sa Kemalom Prohićem. Pretpostavljao sam da je Mustafa ipak o meni nešto znao i o mom radu.

Okolnosti nisu dopuštale da razgovor s Velom potraje duže vremena, koliko smo i ja i on željeli i koliko nam je bilo potrebno da razmijenimo mišljenja, prije svega o radu, o situaciji u Gračanici, u zemlji i u svijetu (tada još nismo znali za Proglas CK KPJ –

poziv na oružani ustanak). Predosjećao sam sa žaljenjem, rastajući se s njime nakon kratkog zadržavanja i razgovora – da će mi Veli no odsustvo i druženje s njime mnogo nedostajati. Vidjeli smo se ponovo tek poslije dvije godine, krajem 1943. godine, u partizanima, kada se Velo vratio iz Srbije i nastavio politički rad u kraju oko Gračanice.

Ono zbog čega mi je bilo najviše stalo, dobio sam od Vele, partijsku vezu. Računao sam da je osiguran partijski kanal, direktive i ostalo. Očekivao sam da će se rad nastaviti i u situaciji izmijenjenoj i otežanoj, posebno zbog hapšenja drugova, među kojima dvojice, Vele Šuputa i Kemala Prohića, pokretača i organizatora, prije rata, vrlo razgranate i raznovrsne političke, društvene, kulturno-umjetničke i sportske aktivnosti velikog broja omladine u Gračanici, mladića i djevojaka. Postojala je objektivna mogućnost da se nastavi pred rat započeti proces primanja u Partiju i u SKOJ. Tih dana, u Gračanici se, kao u malo kojem od manjih mjesta, nalazio znatan broj rodoljubivih građana, antifašista, relativno brojna napredno orijentisana inteligencija i impozantan broj napredne omladine.

Našao sam Mustafu u Gračanici. U pogodnom momentu kada je ostao sam u radnji, prišao sam. Sjedio je sa cipelom na savijenim koljenima. Ili je pravio ili je popravljao nečiju cipelu. Prenio sam Velinu poruku o vezi koju ću s njim i preko njega održavati. Sjedeći i ne mičući se sa mjesta, očividno iznenađen, odgovorio mi je da on ne zna ni za kakvu vezu.

Zaista i nije bilo nikakve veze. Bilo je samo pasivnog iščekivanja partijske veze i direktiva, koje tih dana, uoči oružanog ustanka, nisu uopšte stizale do Gračanice ili vrlo sporo i sa velikim zakašnjenjem. Prije polovine jula 1941. godine napustio sam Gračanicu i u Gradačcu nastavio s radom.